

MU'TEZİLÎ DÜŞÜNCEDE TARİHÎ KIRILMA EVRELERİ

Muharrem AKOĞLU
Doç. Dr. Erciyes Ü. İlahiyat F.
akoglu@erciyes.edu.tr

Özet

İslam kültürünün ana düşünce ekolleri içerisinde yer alan Mu'tezile, bir mezhep olması itibariyle insan unsurunun ürünü olarak tarih sahnesinde vücut buldu. Şüphesiz bu haliyle o, içinde doğduğu, geliştiği ve var olduğu toplumu etkilediği gibi, toplumun etkin unsurlarınca da etkilendi. Bu durum, Mu'tezilenin tarihi sürecinde çeşitli kırılma veya dönüşümlerin ortaya çıkış sebeplerinin de gerekçelerini ortaya koydu. Elinizdeki çalışma, bir makale için risk oluşturabilecek geniş bir zaman dilimini konu edinmeyi göze alarak, Mu'tezile'nin tarihi sürecinde geçirmiş olduğu kırılma ve dönüşüm evrelerine dikkat çekmek suretiyle, bahse konu tarihi sürecin bir bütünlük içerisinde görülmesine katkı sunmak suretiyle daha spesifik çalışmalara zemin hazırlamayı amaçlamaktadır.

Giriş

İslâm düşünce ekolleri olarak vücut bulan mezhepler, beşerî oluşumlar olmaları itibariyle, bireysel ve toplumsal gerekçeler üzerinden tarih sahnesine çıkmakta ve varoluş süreçlerini gerçekleştirmektedirler. Bu durum her mezhebin ortaya çıktığı veya gelişim içerisinde olduğu toplumun sosyo-kültürel değerlerini, ekonomik ve siyasal rengini, gerek sosyolojik ve gerekse itikadî yapılanmasında gösterdiği anlamına gelmektedir. Bu nedenle her mezhebin karakteristik özelliği, ancak içinden geçtiği sosyo-politik ve kültürel yapının sağlıklı bir zeminde tahlil edilebilmesi ile mümkündür.

Bir mezhebin, içinden geçtiği süreçteki sosyo-politik ve kültürel yapı ile etkileşim halinde olması, onun toplumdaki dominant unsurlar tarafından etki altına alınabildiği anlamına geldiği gibi, aynı zamanda toplumdaki topluma veya dönemden

döneme değişen bir yönünün var olduğunu da göstermektedir. Bünyesinde var olan bu özellikleri itibariyle mezhepleri, yaşayan canlı organizmalara benzetmek de mümkündür. Nitekim tarih içerisinde bir takım mezheplerin, doğup-gelişmelerinin ardından tarihsel bağlamda aktif fonksiyonlar icra ettikleri, buna rağmen, belli bir süreçten sonra toplumsal güç ve etkinliklerini yitirdikleri veya başka bir mezheple bütünleşerek onun ana bünyesi içerisinde âdeta eridikleri, bu şekilde de kendi özgün aksiyonlarının dışına çıktıkları görülmektedir. Şüphesiz bu durum, mezheplerin değişim ve dönüşüme tâbî yapısal özelliklerinin bir yansıması olarak ortaya çıkmaktadır.

Bir mezhep olarak Mu'tezile de, İslâm mezhepleri ve kültür tarihi içerisinde varlık gösteren önemli ana ekollerden biridir. Bu nedenle onun tarihinde de bir takım değişim ve dönüşümler bağlamında tarihî kırılma evrelerinin var olduğu bilinmektedir. Bu kırılma evrelerinin neler olduğu hususu, elinizdeki çalışmanın ana merak konusunu oluşturmaktadır. Aslında bu çalışma ile Mu'tezile'nin şahsında, bir mezhebin içinde bulunduğu toplum ve olaylar karşısında yaşadığı değişim ve dönüşüme işaret edilerek bahsi geçen mezhebe ait tarihî akışın farklı bir perspektiften değerlendirilmesi ve konu ile ilgili yeni bilimsel çalışmalara ışık tutulması amaçlanmaktadır.

Takdir edilir ki; bir bütün olarak Mu'tezile'nin tarihini ortaya koyma iddiası, bu çalışmanın boyutlarının üzerindedir. Ancak Mu'tezile tarihi açısından ilk kırılma neticesinde ortaya çıkan mayalanma döneminde¹ propaganda evresinden başlamak suretiyle diğer bazı kırılma evrelerine dikkat çekmek, çalışmanın omurgasını oluşturması itibariyle önem arz etmektedir.

1. Mayalanma Döneminde Propaganda

Mu'tezilî düşüncede mayalanma dönemi ve propaganda evresine giden yolda dikkat çeken en önemli açılım, ilk kırılma ile gerçekleşti. Bu kırılma, Mu'tezilî düşüncenin aynı zamanda tarih sahnesinde varlık göstermeye başlamasının da ifadesi olarak kabul edildi. Bahse konu kırılmada ön plana çıkan isim, geleneksel kaynaklarımızın verdikleri bilgiler doğrultusunda Vasıl b. Ata'dır.(131/748) Gerçi Vasıl ile birlikte Amr b. Ubeyd (144/761) isminin de gündeme geldiği görülse de bu durum, Mu'tezile'nin ilk kırılmasında Vasıl'ın

¹ Mezhepler, bir anda ortaya çıkan dini ve toplumsal yapılar değillerdir. Çoğunlukla onlar, İlk planda belli siyasi veya fikri bir ayrışma ve kırılma ile kendilerini hissettirip, süreç içerisinde teşekkülleşen yapılardır. Bu teşekkül süreci ise, içinde bulunulan dönem ve şartlara göre değişkenlik gösterebilmektedir. O nedenle, ilk kırılmadan itibaren teşekkülleşmenin/müesseseleşmenin/olgunlaşmanın tamamlandığı döneme kadar geçen süreç, mayalanma dönemi olarak nitelendirilir.

önemini ortadan kaldırmaya yetmemektedir.

Tarih referanslarımız bizlere Mu'tezilî düşüncenin varoluş serüveni öncesine denk düşen h. I. asrın son çeyreğindeki müslüman toplumunda henüz teşekkül sürecini yaşayan iki fırkadan söz etmektedirler. Bunlardan biri; Hz. Ali dönemi olayları çerçevesinde meydana gelen "Tahkîm Hadisesi" neticesindeki ayrılıkla varlığını hissettirmeye başlayan Hâricilik, diğeri de 60-75/679-694 yılları arasında teşekkülünü sağladığı varsayılan Mürcie'dir.

İlk ortaya çıkan fırka Hâricilik, çoğunlukla köken itibariyle bedevî kültürden beslenen kitlelere dayanmakta, dolayısıyla itikadî yaklaşımlarını da büyük oranda bu kültürün oluşumunda etkin olan unsurlarla belirlemektedir. Nitekim Hâricilerin, insanları mü'min-kâfir şeklinde iki kutuplu bir bakış açısıyla değerlendirmeleri, içinde doğup-geliştirdiği çöl şartlarının tabii bir neticesi olan gece ile gündüz arasındaki aşırı ısı farkından kaynaklanan iki kutuplu iklim şartlarının inanç alanındaki bir yansıması gibidir. Yine aynı şekilde kendileri gibi düşünmeyenleri kâfir ve müşrik olarak nitelemeleri, İslâm öncesi kabilecilik anlayışının bir sonucu olan kabileler arası ilişkilerin düşmanlık zemini üzerinde kurulmasından kaynaklanan ve kendilerinden olmayı düşman olarak görme alışkanlığının İslâm toplumu sonrasındaki bir izdüşümü gibidir. Buna benzer şekilde tarih içerisinde sürekli nedamete dayalı tutarsız ve çelişik tavırlar sergilemeleri, kültürlerinde var olan fizikî göçebeliliğin zihinsel alandaki yansımasını çağrıştırmaktadır.²

Müslüman toplumunda Hâricilik'ten sonra teşekkül eden ikinci fırka olarak Mürcie görülmektedir. O, beslendiği kitle olarak kendine özgü farklı özellikler göstermektedir. Özellikle ilk dönem olayları karşısında tarafsız kalmayı yeğleyen gruplar için ilk Mürcie tabiri kullanılsa ve Mürci fikirlerin tesisinde Abdullah b. Ömer (73/692) ismi ön plana çıksa da gelişen süreçte Mürcie'nin, mevali kitleden büyük destek aldığı bilinmektedir. Bu da Mürcie'nin sosyal taban itibariyle Hâriciliğe göre oldukça farklı bir yapıda vücut bulduğunu açığa çıkarmaktadır. Bu durum, iki ekol arasındaki yaklaşım boyutlarında da kendini göstermektedir. Zaten ilk dönemin önemli kelâmî tartışma konularının başında gelmekle birlikte mezhep hareketlerinin belirginleşmesinde hatırı sayılır bir yeri olan *Büyük Günah* ve *Kebîre* bağlamındaki yaklaşım farkında da bunu görmek mümkündür. Nitekim Hâriciler'in katı ve kesin hükümlerine karşı Mürcie taraftarlarının, büyük günah sahiplerinin durumunu Allah'a bırakarak cennetlik veya cehennemlik oldukları hususunda şehâdetle bulunmamaları ve Allah'ın dilerse onları affedip, dilerse azap edebileceği şeklindeki anlayışları, iki düşünce arasındaki farkın açık göstergesi gibi-

² Muharrem Akoğlu, "Kebîre ve İman Bağlamında Hâricilik-Mu'tezile İlişkisi", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Kayseri 2007/2, sayı. 23, s. 320-321.

dir.³ Şüphesiz iki düşünce arasındaki bu fark, beslendikleri sosyal taban ve sahip oldukları zihin dünyaları itibarıyla kendi özgünlüklerinden kaynaklanmakta, bu da bahse konu düşünce yapılarını birbirlerine karşıt kutuplar olarak ortaya çıkarmaktadır. Bu karşıt kutupluluk durumunun da âdeta Mu'tezile'nin doğuşuna dolaylı bir katkı sunduğu görülmektedir. Çünkü bahse konu her iki düşünce yapısının da Mu'tezile'nin ilk kırılmasının yaşandığı Basra kültür atmosferinde temsil ediliyor olması dikkat çekicidir. Bu durum, sosyal alışkanlık temelli ilişkiler bağlamında Mu'tezile'nin ortaya çıkışında etkin olan sosyal ve düşünsel arka plan hakkında bir takım ipuçları içermektedir.

H. I. Asrın son ve II. Asrın ilk çeyreği bütün Müslüman dünyasında olduğu gibi, Basra'da da *Büyük Günah* ve *İman* ekseninde gelişen itikadî tartışmaların yapıldığı bir dönemi işaret etmektedir. Şüphesiz ilmî düşüncenin bütün boyutlarıyla temsil edildiği Basra kültür atmosferi bu tartışmaların en hararetli şekilde gerçekleştirildiği bir yerdi. Bu tartışmalar belki ilmî birikimi olanların zihinlerinde cevaplar ürettikleri konular olsa da, bu birikimden mahrum olan kesimler açısından büyük sorunların kaynağı durumundaydı. Nitekim bu sorunları çözümlenme arzusu taşıyan bir takım kimselerin, konu ile ilgili görüşlerini öğrenmek üzere dönemin önemli ilim adamlarından Vasil ve Amr b. Ubeyd'in de hocası olan Hasan Basrî'ye (110/728) geldiklerini görmekteyiz. Onlar, Hasan Basrî'nin meclisinde, zihinlerinde problem oluşturan kebîre (büyük günah) sahibinin durumu ile ilgili toplumda varlık gösteren Hâricî ve Mürcî düşüncenin ileri sürdükleri görüşlerden hangisinin doğru olduğunu sorgulamak istediler. Çünkü Hâricîler, kebîre sahibini fâsık ve kâfir olarak gören, bu kimsenin tövbe etmediği takdirde ebedî cehennemde kalacağını ileri süren genel bir görüşün sahipleriydi. Gerçi özelde Ezârîka; Kebîre sahibi büyük-küçük herkesin müşrik olduğunu, Necedât; Ümmetin haram oluşu konusunda ittifak ettiği günahı işleyen kâfir-müşrik olduğunu, Sufriyye; Kebîre sahibinin şirk, İbâziyye de, nimet küfrü içerisinde olduğunu ileri sürmekteydi. Buna karşılık, Hâricî düşüncenin bu yaklaşımlarına tepki olarak Mürcie de, kebîre sahibinin fâsık-mü'min olduğunu, ancak durumlarının Allah'a kaldığını ileri sürmekteydi.⁴

Hasan Basrî, *kebîre* ve *büyük günah* bağlamında kendisine yöneltilen soru karşısında henüz cevap vermeden, talebesi Vâsıl; "Kebîre sahibi (büyük günah işleyen) kimse ne mutlak kâfir, ne de mutlak mü'mindir; böyle bir kişi ancak iki yer arasında kalmış *-el-Menzile beyne'l-Menzileteyn-* bir fâsıktır." hükmünü dile getirdi.

³ Sönmez Kutlu, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, Ankara 2000, 58, 89-90.

⁴ Bkz., Ebu'l-Abbas Müberred, *el-Kâmil*, thk., Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim, Kahire trz., III, 286-287; Patricia Crone, Fritz Zimmerman, *The Epistle of Sâlim b. Dhakwan*, Oxford, New York 2001, 100, 105vd., 198vd., 204, 235, 240; Naif Mahmud Ma'ruf, *el-Havâric fi'l-Asr'l-Emevî*, Beyrut, 1981, 240; Kutlu, *Mürcie*, 102.

Aslında bu hüküm, hocası Hasan Basrî'nin görüşü ile farklılık arz etmekteydi. Nitekim Hasan Basrî; Kebire sahibinin fâsık-münafık olduğu, tövbe etmediği takdirde gideceği yerin cehennem olacağı kanaatini taşımaktaydı.⁵

Hocasının kanaatini beklemezsizin Vasil'in ortaya koyduğu düşünce, Basra kültür atmosferinden beslenmekle birlikte Müslüman toplumun genel yapısı içerisinde ortaya çıkan farklı bir yaklaşım tarzını ortaya koymaktaydı. Bu farklılık, aynı zamanda Müslüman toplumunda yaşanan fikrî bir kırılmanın da ifadesiydi. Nitekim bahsi geçen mecliste *el-Menzile beyne'l-Menzileteyn* fikrini gündeme getiren Vasil, bahsi geçen olayın akabinden Hasan Basrî'nin meclisinden ayrılarak, Mu'tezile'ye giden yolda yeni bir ilim halkası/ilim meclisi oluşturdu. Bu şekilde de Müslüman toplumun genel bünyesinde meydana gelen yeni bir ayrışma ile birlikte düşünce planında yeni bir kırılmaya öncülük etti.⁶ Nitekim bu kırılmanın ardından ortaya çıkan iki durum dikkat çekicidir. Bunlardan biri, düşünce sisteminin olgunlaşmasına zemin hazırlayan mayalanma süreci, diğeri de bu süreç içerisinde toplumsal desteğin artırılmasına yönelik propaganda faaliyetleridir. Bütün bunları, ilk kırılmanın ardından yaşanan mayalanma döneminde propaganda evresi olarak da isimlendirmek mümkündür.

Mu'tezile'nin ilk kırılmasıyla ilgili kaynaklarda farklı rivayetler de yer almaktadır. Bunlardan birine göre; Hasan Basrî'nin meclisinden ayrılma işini gerçekleştiren kişi Vasil değil, onun arkadaşı Amr b. Ubeyd'dir. Bu rivayete göre "*el-Menzile beyne'l-Menzileteyn*" fikrini ilk dillendiren kişi de Amr b. Ubeyd'dir. Bu rivayeti esas alan İbn Kuteybe, (276/889) -kendisince haklı olarak- Mu'tezile'nin kurucusu ve ilk kırılma noktasındaki kişi olarak Amr b. Ubeyd'i göstermektedir. Ona göre; Amr, Kader meselesini kabul ettiği ve bunun propagandasını yaptığı için arkadaşlarıyla beraber Hasan Basrî'nin meclisinden ayrıldı. Bu nedenle onunla birlikte ayrılanlara da Mu'tezilî dendi.⁷ Yine bu bağlamda bir başka rivayet, İbn Murtaza'nın Mu'tezile'nin dördüncü tabakasından kabul ettiği âmâ Katâde b. Duâme's-Sedûsi ile ilgilidir.⁸ Buna göre Katâde; kör olması itibarıyla ve yanlışlıkla Amr b. Ubeyd'in meclisine girdi. Ancak konuşulanları dinledikten sonra farklı bir meclise girdiğini anlayarak,

⁵ Kadı Abdalcabbar, *Şerhu Usuli'l-Hamse*, thk., Abdülkerim Osman, Kahire 1988, 137; Osman Aydın, *İslam Düşüncesinde Aklileşme Süreci*, Mu'tezile'nin Oluşumu ve Ebû'l-Huzeyl Allaf, Ankara 2001, 52.

⁶ Bkz., Kadı Abdalcabbar, *Şerhu Usuli'l-Hamse*, 138; Ebû'l-Hüseyn Abdurrahman b. Muhammed Osman el-Hayyât, *Kitabu'l-İntisar ve'r-Red ala' İbni'r-Ravendi*, Kahire 1988, 237; Ebû Muzaffer el-İsferayini, *et-Tabsir fi'd-Din*, thk., Kemal Yusuf, Beyrut 1983, 65.

⁷ Ahmed b. Yahya, İbn Murtaza, *Kitabu'l-Münyeye ve'l-Emel fi Şerhi Kitabi'l-Milel ve'n-Nihal*, thk., T. W. Arnold, Leibzig 1902, 4; Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim, İbn Kuteybe, *el-Meârif*, thk., Muhammed İsmail Abdullah es-Sâvi, Beyrut 1970, 268.

⁸ İbn Murtaza, *el-Münyeye*, 24.

“bunlar Mu'tezilîdir” demek suretiyle, ayrıldı.⁹ Bu şekilde Mu'tezilî düşüncenin ilk tarihi kırılması meydana gelmiş oldu. Ancak Mu'tezilî kırılma açısından her ne kadar Amr b. Ubeyd ile ilgili bilgiler bu tarzda dile getirilse de, genel kabule göre Mu'tezile'nin ilk kırılmasında dikkat çeken isim -daha önce de ifade edildiği gibi- Vasıl b. Ata'dır. Çünkü Mu'tezilî düşüncenin temelini oluşturan esasların da büyük oranda Vasıl ile birlikte teşekkül süreci içerisine girdiği, dolayısıyla Mu'tezile açısından olgunlaşmaya giden yoldaki mayalanma sürecinde propaganda evresinin Vasıl ile başladığı kabul edilmektedir.¹⁰

Mu'tezilî düşüncenin mayalanma ve propaganda evresinde Vasıl, hocası Hasan Basrî'nin meclisinden ayrıldıktan sonra oluşturduğu ilim halkasında talebe yetiştirmeye başladı. Bununla birlikte Mu'tezilî düşünce sisteminin teşekkülüne de öncülük etti. Şüphesiz Amr b. Ubeyd de bu faaliyetlerde ona önemli katkılar sundu. Nitekim Mu'tezile'nin *el-Menzile Beyne'l-Menziletayn* fikrinin Vasıl ile gündeme geldiği düşünülse de, *Adalet* ve *Vâd ve'l-Vâid* ilkelerinin teşekkülünde Amr b. Ubeyd'in önemli katkıları olduğu var sayılmaktadır. Bu da Mu'tezile'nin mayalanma döneminde Vasıl b. Ata' ve Amr b. Ubeyd isimlerinin her birini de önemli hale getirmektedir.

Vasıl, oluşturduğu ilim halkasında yetiştirdiği talebelerini Müslüman dünyasının çeşitli bölgelerine daî sıfatıyla gönderdi. Bu şekilde de Mu'tezilî düşüncenin propaganda evresinin gerçekleşmesini sağladı. Vasıl'ın gönderdiği dâiler, gittikleri yerlerde onun görüş ve düşünceleri doğrultusunda faaliyetlerde bulundular, talebeler yetiştirdiler, ilmî tartışma ortamlarında varlık gösterdiler. Faaliyetlerin daha çok propaganda amaçlı düşünce yapısının anlatımı hususuna hasredilmesi, ilmî derinlikli, güçlü ve otoriter kimselerin yetiştirilmesini ilk planda geciktirdi. Gerçi

⁹ Kâdi Abdülcabbar, *el-Münye ve'l-Emel*, thk. İsamuddin Muhammed Ali, İskenderiye 1985, 5; Ebû'l-Abbas Şemsüddin Ahmed b. Ebi Bekir İbn Hallikân, *Vesfâyâtü'l-A'yân ve Enbâü Enbâi'z-Zaman*, Beyrut 1972, III, 460.

¹⁰ Usul-ü Hamse içerisinde yer alan *el-Emr bi'l-Maruf ve'n-Nehy ani'l-Münker*, Vasıl'la irtibatlandırıldı. Çünkü Vasıl'ın, fikirlerini yaymak ve İslâm'ı diğer din mensuplarına karşı savunmak için doğuda Çin sınırından batıda Mağrip'e kadar çeşitli beldelere dâilerini gönderdiği; bunların, Müslüman olan veya olmayan kimselerle çeşitli tartışmalara girdikleri, yine kendisinin onlara karşı eserler kaleme aldığı bilinmektedir. Bütün bu faaliyetler *el-Emr bi'l-Maruf ve'n-Nehy ani'l-Münker* prensibinin, Vasıl tarafından tatbiki ve uygulanması olarak algılanabilir. Mu'tezile'nin en öncelikli konusu olarak kabul edilen *Tevhid* konusunda da Vasıl'ın ilim, irade, kudret ve hayat sıfatlarını nefyettiği bilinmekle birlikte, bu sıfatın onun zamanında çok net olmadığı, ancak daha sonraki Mu'tezilîler tarafından berraklaştırılarak, detaylandırıldığı kabul edilmektedir. Bütün bu bilgiler mezhepleşme yolundaki Mu'tezilî kırılmada Vasıl'ın ön plana çıkarmaktadır. Bkz., Ebû Osman Amr b. Bahr el-Câhiz, *el-Beyan ve't-Tebyin*, thk., Hasan es-Sendûbi, Beyrut 1993, I, 38-39; Ebû'l-Kâsım el-Belhî, *Babu Zikri'l-Mu'tezile min Makâlâti'l-İslâmiyye*, thk., Fuad Seyyid, Tunus 1974, 66-67, 109; Kâdi Abdülcabbar, *Tabakâtu'l-Mu'tezile*, 293-294; Aydınlı, *Akileşme Süreci*, 50, 90.

bunda fikrî sistemin henüz kemâle erme çabalarının da etkili olduğunu düşünmek gerekir. Nitekim içinde bulunulan evrede, Mu'tezilî düşünceye nispeti tartışma konusu olmakla birlikte¹¹ fikrî ortamın hazırlayıcısı olarak daha sonraki dönemle irtibat kuran,¹² Basra ilim ve fikir meclisi başkanı da olan Dırar b. Amr (200/815)¹³ haricinde Mu'tezilî düşünce açısından çeşitlilik meydana getirebilecek yeni ve etkin isimler görülmedi. Daha çok fikrî olgunlaşmanın ön plana çıktığı bu süreç, tabii akışı içerisinde belli bir olgunlaşmayı sağladı. Bu da fikrî mayalanmanın kendi seyri içerisinde gerçekleşmesi sonucunu doğurdu. Tâ ki; Dırar b. Amr'dan dersler alarak, onun etkisinde kalan ve Mu'tezile açısından oldukça önemli görülen bir ismin, bahsi geçen sürecin sonunda kendini göstermeye başlamasına kadar. Şüphesiz bu isim de, Mu'tezilî düşüncenin mayalanma ve propaganda evresinde yeni bir kırılma ve evrilmeye öncülük eden, bu şekilde de Mu'tezile açısından farklı bir evre'nin açılımına kapı aralayan Ebû'l-Huzeyl el-Allaf'tır (227/841).¹⁴ Ebû'l-Huzeyl, Mu'tezilî düşüncenin olgunlaşması ve kâmil bir mezhep hüviyetine kavuşması itibariyle olduğu gibi, Mu'tezilî düşünceye yeni bir perspektif kazandırması açısından da önemli biridir. Nitekim Vasıl ile başlayan Mu'tezilî çizgide akıl, nassı açıklayıcı bir araç olarak görülmesine, başka bir deyişle akıl karşısında nassın bir önceliği olmasına rağmen, Ebû'l-Huzeyl ile birlikte artık Mu'tezilî düşünce açısından akıl, nassın önüne geçti. Bu, nass karşısında akıl ve felsefî düşüncenin öncelenmesi anlamına gelmektedir. Şüphesiz zihniyet yapısı itibariyle Mu'tezilî düşüncede ortaya çıkan bu dönüşüm, aynı zamanda Ebû'l-Huzeyl'in şahsında yeni bir kırılma ve yeni bir evrenin de ilanı oldu. Nitekim bu evre, Mu'tezilî düşünce açısından, kendi içerisindeki olgunlaşmayı ifade eden farklı bir özellik taşımaktadır.

¹¹ İbn Hazm ve Şehristani gibi Mu'tezilî olmayan kimseler Dırar'ı, Mu'tezilî olarak görseler de, (Bkz., Ebû Muhammed Ali el-Endülüsî, İbn Hazm, *Kitabu'l-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehva, ve'n-Nihal*, Beyrut trz., II, 266; Şehristânî, *İslâm Mezhepleri*, çev., Mustafa Öz, İstanbul 2005, 43.) Mu'tezile mensupları, önceleri Mu'tezilî iken daha sonra Kulların Filleri (Efalû'l-İbâd), Adl, Kader ve Kudret gibi konulardaki muhalif tavırları sebebiyle onu, Mu'tezile'nin dışında gördüler. Hatta Cehm b. Safvan'ın yolunda Cehmî olarak nitelediler. (Ebû'l-Kâsım el-Belhî, *Babu Zikri'l-Mu'tezile min Makalati'l-İslamiyye*, thk., Fuad seyid, Tunus 1974, 75; Ebû'l-Hüseyn el-Hayyât, *Kitabu'l-İntisar ve'r-Red ala' İbni'r-Ravendi*, Kahire 1988, 98.) Fakat buna rağmen o, Allah'ın sıfatları konusu başta olmak üzere, mukallidin imanı, ru'yetullah, cüz ün lâ yetecazzâ, araz, cisim, hareket, sükkûn, âlem gibi konularda Mu'tezilî düşünce yapısının gelişmesine önemli katkılar sağladı. Bu bağlamda pek çok kimseyi de etkiledi. (Ebû Said Osman b. Said b. Halid Darımî, *Kitabu'r-Red ala Bişr el-Merisî el-Anber*, Beyrut trz. 193; Aydınlı, "Dırar b. Amr ve Mu'tezile'nin Teşekkül Sürecindeki Yeri", *AÜİFD*, XXXIX., 668.)

¹² W. Montgomery Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev., Ethem Ruhi Fiğlalı, Ankara 1981, 237; *İslâmî Tedkikler İslâm Felsefesi ve Kelâmı*, terc., Süleyman Ateş, Ankara 1968, 61vd.

¹³ Osman Aydınlı, "Dırar b. Amr ve Mu'tezile'nin Teşekkül Sürecindeki Yeri", *AÜİFD*, Ankara 1999, XXXIX, 661.

¹⁴ Bkz., Aydınlı, *Akileşme Süreci*, 40-41.

2. Olgunlaşma ve Ayrışma

Mu'tezilî düşüncenin Vasil ile başlayan ilk kırılması ardından ortaya çıkan mayalanma ve propaganda evresi, Ebû'l-Huzeyl ile birlikte sürecini tamamlayarak yeni bir kırılma ve evreye öncülük etti. Bu kırılma, Ebû'l-Huzeyl'in, katkılarıyla Mu'tezile'nin olgunlaşma evresini oluşturdu. Çünkü Ebû'l-Huzeyl, ilk Mu'tezilîlerin, beş esasa dair bazıları çok net olmayan fikirlerini felsefî düşüncüyü merkeze alarak ikmal etti. Bu şekilde de Mu'tezilî düşünce, onun sayesinde teşekkülünü tamamlamak suretiyle kâmil bir mezhep veya fırka olma hüviyetine kavuştu. Nitekim ondan sonraki Mu'tezilî düşüncenin tarihî ve fikrî seyrinde etkin olan Câhiz, (255/869) Ebû Ali el-Cubbâi (303/915), Ebû Hâşim el-Cubbâi (321/933) ve Kadî Abdulcebbar (415/1025) gibi kimseler, onun ortaya koyduğu düşünce sistemi üzerinden perspektifler geliştirdiler. Bu da Ebû'l-Huzeyl'i yeni bir kırılma noktası olmanın yanında, kendisinden sonraki nesiller için düşünce boyutunda bir öncü olarak ortaya çıkardı.

Ebû'l-Huzeyl'in fikrî alanda etkinlik kazanmaya başladığı dönem, Abbasilerden Harun Reşid'in hilafet yıllarına denk düşmektedir. Bu dönemde Harun Reşid'in kudretli vezirleri Bermekilerin, sarayda ilmî toplantılar tertipleedikleri, Mu'tezilî düşüncenin diğer mensupları yanında Ebû'l-Huzeyl'in de bu toplantılara iştirak ettiği bilinmektedir.¹⁵ Bu durum, onun da içinde bulunduğu Mu'tezile mensuplarının ilim çevreleri tarafından en üst düzeyde kabul görmeye başladıklarının da bir göstergesidir. Fikrî ve sosyal statü açısından ortaya çıkan bu durum, Mu'tezile'nin içinde bulunduğu evrede merkezî otoriteye nazaran ulaştığı konumunu da göstermektedir.

Mu'tezile'yi, bir mezhep olması itibariyle değişim ve dönüşüme tâbî yapısal özellikleri bağlamında değerlendirecek, olgunlaşma ve tekâmül sürecinin, ayrışmayı da kendi bünyesinde tabii olarak barındırdığını kabul etmemiz gerekmektedir. Zaten bu noktada Mu'tezile'nin farklı kollara ayrışmasının tesadüfî bir netice olmadığı varsayımı yadsınmamalıdır.

Bahse konu olan olgunlaşma evresi, Mu'tezile açısından rasyonaliteyi kullanmadaki başarısı nedeniyle gelişim, güçlenme ve yayılmayı içine alan bir zaman dilimini ifade etmektedir. Özellikle merkezî yönetimin teşvikleriyle başlayan tercüme hareketleri de buna tesir etmekte, hatta belli çevrelerde Mu'tezile'nin, ilgi odağı olmasının zeminini oluşturmaktadır. Şüphesiz gelişen ilginin boyutları da merkezî yönetim açısından uzun vadede alternatif yeni bir gücün habercisidir. Nitekim bu durumun, toplumda alternatif bir gücün ortaya çıkması ihtimaline

¹⁵ Ebû'l-Hasan Mes'udi, *Miiruci'z-Zehab*, Beyrut trz., III, 371-372.

karşılık ileriye yönelik Abbâsî siyasal yönetimini tehdit edebileceği düşüncesi açıktır. Zaten Abbâsîler'in Harun Reşid döneminde ulaştıkları siyasal, ekonomik ve bilimsel düzey de bu tehdidi algılayabilecek, hatta maniple edebilecek boyuttadır. Böylesi bir dönemde, belki ilmî ve fikrî gerekçelere veya farklı sosyal ve siyasal nedenlere dayanma ihtimali de olsa, Mu'tezile'nin iki kola ayrıldığı görülmekte, bu da Mu'tezile açısından olgunlaşmanın ardından ayrışmayı açığa çıkarmakta birlikte, aslında yeni bir kırılmayı da ifade etmektedir.

Bahşi geçen kırılmada Mu'tezile, tarih sahnesine çıktığı ve gelişim gösterdiği Basra'nın hâricinde bir de Bağdad (Mu'tezilesi) koluna ayrıldı. İçinde bulunulan dönemde Basra, Mu'tezile açısından merkez olmakla birlikte Bağdad'ın başkent olması, Mu'tezilî ayrışmadaki merkezî otorite gölgesini güçlendirmektedir. Hatta Bağdad Mu'tezilesinin, gelişen siyaset içerisinde Abbâsî merkezî otoritesinin siyasal beklentilerine cevap verir tarzda Hz. Ali'nin efdaliyetini ön plana çıkarması da –ayrışma sürecinde merkezî otoritenin gölgesi adına– dikkat çekici bir durumu açığa çıkarmaktadır.

Mu'tezilî süreçte Basra kolu reisliği Ebû'l-Hüzeyl'in şahsında temsil edilirken, ayrışma neticesinde Bağdad kolu Bişr b. Mu'temir'in (210/825) reisliğinde yürümeye başladı. Bu kollar içerisinde; Abbad b. Süleyman es-Saymerî (250/864), Câhiz (255/868), Ebû Yusuf eş-Şahhâm el-Basrî (266/880 veya 277/890), Ebû Ali el-Cubbâî (303/915), Ebû Hâşim el-Cubbâî (321/933) gibi Basra ekolüne mensup isimlerin yanında; İskafî (240/854), İsa b. Heysem es-Sûfî (245/859), Ebû'l-Hüseyn el-Hayyât (300/912), Ebû'l-Kâsım el-Kâ'bî el-Belhî (319/931) gibi Bağdad ekolünde kimseler de yetişti. Şüphesiz bu isimler Mu'tezilî sürecin gelişiminde önemli katkıların da sahibi oldular.

Mu'tezile, olgunlaşma ve ayrışma evrelerini yaşarken siyasal açıdan da önemli bir tecrübe yaşadı. Mu'tezile'nin siyasal tarihi açısından oldukça önemli görülen ve Mihne süreci olarak da isimlendirilen bu tecrübe, ekolün gelişim süreci içerisindeki en önemli hadiseler zincirini içermektedir. Detayları çalışmamızın boyutlarını aşmakla birlikte, şunu söylemek mümkündür. İlk ortaya çıkışından itibaren toplumsal taban ve gördüğü ilgi açısından sürekli yükseliş trendi sergileyen Mu'tezile, kendi içerisinde meydana gelen Basra ve Bağdad ayrışmasından sonra Halife Me'mun dönemine gelindiğinde uzun zamandır özlemini çektiği siyasal iradeye hâkim bir konuma ulaştı.

Mu'tezile'nin elde ettiği siyasal hâkimiyet, üç aşamada gerçekleşti. Bunun ilki, Mu'tezile'nin, halife Me'mun'un (218/833) ilk yıllarında oluşturduğu ilim meclislerine girerek etkinlik sağlaması. İkincisi, bu ilim meclisleri sayesinde

halifeyi etkileyerek *halku'l-Kur'an* görüşü başta olmak üzere Mu'tezile mensuplarının önem verdikleri bazı görüşleri halifenin kabulünü sağlamaları, üçüncüsü de Mu'tezilî görüşlerin pratik siyasete malzeme yapılarak siyallaştırılması. Tahmin edilebileceği gibi bunun tabii neticesi de Mu'tezile mensuplarının bürokratik kadrolara hâkim olması şeklinde gerçekleşti.

Mihne süreci adı verilen, Mu'tezile'nin siyasal hâkimiyet yıllarında Mu'tezile açısından sosyo-politik arka plana da sahip olan *halku'l-Kur'an* nazariyesi başta olmak üzere *Ru'yetullah* gibi kelâmî konular özellikle diğer düşünce sahipleri üzerinde bir baskı aracı olarak kullanıldı. Bu görüşü kabul etmeyenler yönetimden uzaklaştırıldığı gibi, çeşitli sorgulama ve baskılara maruz kaldılar. Ahmed b. Hanbel de (241/855) bu dönemde baskı ve hapse maruz kalan önemli isimler arasında yer aldı. Bu tür uygulamalar -tahmin edilebileceği gibi- entelektüel zeminde başarı sağlayan Mu'tezile'yi siyasal alanda yalnızlaştırdı. Bu da Mu'tezile'nin siyasî başarısızlığı demektir. Bu başarısızlığın sonucu olarak Halife Mütevekkil döneminden itibaren Mu'tezile için siyasetten tasfiye süreci başladı. Bu süreç de toplumun genel yapısı dikkate alınarak üç aşamada gerçekleştirildi.

İlk aşamada halife, Mihne sürecinin önemli gündem maddelerini oluşturan *halku'l-Kur'an* ve *Ru'yetullah* konularındaki tartışmalardan uzak durulmasını talep etti. İkinci aşamada, bu tartışmaları resmî bir talimatname çerçevesinden ve kesin bir dille yasakladı. Üçüncü aşamada da Mu'tezile mensuplarını siyasal yönetimden uzaklaştırarak, hapsedilmelerini sağladı. Mu'tezile açısından yeni bir kırılma ifade eden bu durum, şüphesiz Mu'tezile'nin elde ettiği toplumsal ve siyasal yetkiyi fütursuzca kullanması sonucunda gerçekleşti. Bu süreçte Mu'tezile, toplumsal desteğin yanında, inandırıcılığını da kaybetti.¹⁶ Bunun bir neticesi olarak, geçmişte ortaya koyduğu sosyal ve siyasal güç artırımının hilafına kopuş ve kaçışların yaşandığı bir sürecin sahibi oldu. Bu da onun, siyasal etkinliği yanında toplumsal etkisini kaybettiği anlamına gelmektedir. Bu dönemde Mu'tezile, kitleleri kendine çeken bir cazibe merkezi değil, kitlelerin kendisinden koptuğu ve kaçışların yaşandığı bir yapı haline geldi. Ancak bu durumda da, Mu'tezile'yi önceki ihtişamlı günlerine yeniden kavuşturma azmine sahip kimseler ortaya çıktı. Şüphesiz bu kimseler, Mu'tezile'nin içine düştüğu kopuş sürecinde varoluş mücadelesinin zeminini oluşturdular.

3.Kopuş Sürecinde Varoluş Mücadelesi

Mihne hadiselerinin yaşandığı süreç neticesinde Mu'tezile içerisinde ortaya çıkan kopuş döneminde kaçış ve uzaklaşmalar karşısında direnen ekol mensupları,

¹⁶ Geniş bilgi için bkz., Muharrem Akoğlu, *Mihne Sürecinde Mu'tezile*, İstanbul 2006.

düşünce yapılarını geleceğe taşıma azmiyle ciddi bir varoluş mücadelesine girdiler. Bu mücadele, ekolün Basra ve Bağdad ekolleri olmak üzere her iki grubuna mensup taraftarlarınca gerçekleştirildi. Nitekim Mihne sonrasında Mu'tezile mensuplarının, içinde bulunulan süreçte nispeten içe dönerek geçmişin muhasebesini yapmaları, bu çerçeveden de, kendi aralarında var olan farkları engel olmaktan çıkarmaya gayret etmeleri dikkat çekicidir.¹⁷ Şüphesiz bu durum, her iki grubun sahip oldukları ortak mücadele azminin bir dışa vurumu şeklinde algılanabileceği gibi, her iki grup arasında önceden beri devam eden ayrılıkların da ortadan kalktığı anlamına gelmemektedir. Zaten siyasi ve fikri çalkantıların yaşandığı süreçlerde her türlü farklılık ve ayrışmalardan uzak bir tablo düşünmek olası değildir. Nitekim bireysel bazda da olsa bir takım farklılıkların kendini hissettirdiği görülmektedir. Bunun da, her iki ekolün ayrışmasına gerekçe olan "İmamet" temelli konular üzerinden gerçekleşmiş olması tabiidir. Nitekim Basra Mu'tezilesi reisi Câhiz ile Bağdad Mu'tezilesi reisi İskâfî arasındaki tartışmalar, bunun tipik bir örneğini sunmaktadır.

Bilindiği gibi Mihne sonrasında Basra Mu'tezilesinin görüşlerini temsil eden Câhiz, farklı dönemlerde konjonktüre bağlı farklı görüşleri benimseyebilen bir kişilik yapısının sahibidir. Ancak onun, mensubu bulunduğu Basra Mu'tezile ekolünün görüşü olan imamın efdaliyeti hususunu ön plana çıkardığı,¹⁸ buna bağlı olarak da hilafete geliş sırasını fazilet sırası olarak benimsediği görülmektedir.¹⁹ Hatta onun, -daha önceden halife Me'mun döneminde-, Hz. Ali'nin efdaliyeti görüşü karşısında Hz. Ebû Bekir'in efdaliyetini esas alan *Kitabu'l-Osmâniyye* adlı bir eser ortaya koyduğu da bilinmektedir.²⁰ Bu yönüyle Câhiz, Basra Mu'tezilesi görüşlerini ortaya koyarken, İskâfî de Bağdad Mu'tezilesinin görüşlerini dillendirmektedir. Bu noktada İskâfî'nin, Câhiz'in imamet konusundaki görüşlerine muhalefet oluşturacak tarzda "*Müna-kâzâtü'l-Osmâniyye*" adıyla bir eser kaleme aldığı mâlumdur. Bu durumun bir yansıması olarak Câhiz'in şahsında Basra Mu'tezilesinin, Mihne sonrasında devlet desteğine kavuşan Sünnî düşünceye yaklaştığı, buna karşılık Bağdad Mu'tezilesinin de İskâfî'nin şahsında Hz. Ali'nin efdaliyetini ön plana çıkaran Şif-Zeydî düşünceye yaklaştığı görülmektedir.²¹

¹⁷ Muhammed Ummara, *Mu'tezile ve Devrim*, çev., İbrahim Akbaba, İstanbul 1988, 182.

¹⁸ Ebû Said Neşvanu'l-Hımyeri, *el-Huri'l-'İyn*, thk., Kemal Mustafa, Mısır 1948, 204; Osman Aydın, *Mu'tezili İmamet Düşüncesinde Farklılaşma Süreci*, Ankara 2003, 127.

¹⁹ İbn Nedim, *el-Fihrist*, thk., Rıza Teceddüd İbn Ali b. Zeynî'l-Abidîn, Beyrut 1988, 213; Kâdî Abdülcabbar, *Fadlu'l-İtizal ve Tabakatü'l-Mu'tezile*, thk., Fuad seyyid, Tunus 1974, 276.

²⁰ Bkz., Ebû Osman Amr b. Bahr el-Câhiz, *Kitabu'l-Osmâniyye*, thk., Abdüsselam Muhammed Harun, Beyrut trz.; Abdüsselam Muhammed Harun, *Kitabu'l-Osmâniyye'nin Taktimi*, Beyrut trz., 8; A. H. Mathias Zahniser, "Insights from the 'Uthmâniyya of al-Jâhiz into the Religious Policy of al-Ma'mûn", *The Muslim World*, 69 (1979), s.8-17.

²¹ Aydın, *İmamet Düşüncesi*, 265; Mahmut Ay, "Mu'tezilecilikten Arta Kalan Mu'tezile", *İslâmiyat Der.*, Ankara 2003, c. VI, s., I, 130.

Câhiz ve İskâfî'nin şahsında gerçekleşmekte birlikte Mu'tezile'nin var olan iki kolu arasında görülen bu görüş ayrılıklarını, Mihne sonrasında Mu'tezile'nin varlık mücadelesi kapsamında yeni bir yön tayin etme çabası olarak değerlendirmek de mümkündür. Ancak Aydın, Hz. Ebû Bekir'in efdaliyyetini esas alan Câhiz'in, Me'mun döneminde Hz. Ali'nin efdaliyyetini ön plana çıkardığını, Mütevekkil'in hilafetinin ilerleyen yıllarında saray çevresinden uzaklaştıktan sonra tekrar aynı görüşe dönmüş olabileceğini işaret etmektedir.²² Eğer Câhiz'in saray çevresinden ayrılışından sonra bu görüşe tekrar döndüğü kabul edilirse, Basra Mu'tezilesinin de Zeydiyye ile paralel bir çizgiye girdiği kanaati ortaya çıkar. Bu ise, Mihne sonrasında farklılaşma belirtileri ortaya koyan veya geleceğe birlikte bakabilme deneyimi içerisinde bulunan her iki Mu'tezili ekolün de var oluş mücadelesinde ortak paydada buluşabilme potansiyelini gösterir.

Câhiz ve İskâfî örneklerinde olduğu gibi, Mihne sonrasında Basra ve Bağdat Mu'tezile ekollerine mensup bir takım kimselerin ekol içerisinde kalarak geleceğe ait sorumlulukları ve Mu'tezilenin varlık mücadelesi çerçevesinden ortaya koydukları yeni istikamet ve argüman arayışlarını varoluş mücadelesinin tipik örnekleri olarak görmek mümkündür. Ancak buna karşılık, bahse konu mücadele döneminde Mihne'nin yüklediği faturadan rahatsız olarak Mu'tezile'den kaçan kimseler de vardır. Şüphesiz bunlar, kopuş süreci içerisindeki tercihlerini ekolden ayrılmak şeklinde ortaya koydular. Nitekim Ebû İsa el-Verrak (247/861)²³, Ebû'l-Hüseyn Ahmed b. Ravendî (298/910), Muhammed b. Abdillâh b. Mumellek²⁴, Ebû Muhammed Hasan b. Musa en-Nevbahti²⁵, Ebû Cafer Muhammed b. Abdurrahman b. Kubbe²⁶ ve Ebû'l-Hasan b. Bişr²⁷ gibi kimseler Mu'tezile'den ayrılarak Şii düşünce içerisinde yer aldılar. Bu isimler dışında Mu'tezile'den ayrılmasıyla dikkat çeken bir başkası da Ebû'l-Hasan el-Eş'arî'dir. (324/935-36) O, Mu'tezile'den ayrıldıktan sonra kendi düşünce sistemini geliştirmek suretiyle farklı bir zihniyet platformunda sünî düşünce yapısının öncüleri arasında yer aldı.

Mu'tezile'den ayrılan bu isimlerin, önceki düşünce yapılarına karşı oldukça sert bir muhalefet ortaya koyduklarını tahmin etmek zor değildir. Şüphesiz bu durum, toplum nazarında geçmişin sorumluluğundan kurtulabilme çabasının izlerini taşıdığı gibi, beliren yeni şartlarda kendilerini kabul ettirebilme gayretlerinin de bir uzantısı olarak ortaya çıktı. Nitekim bunun tipik bir örneği İbn Râvendî'dir. O, önceki mez-

²² Aydın, *İmamet Düşüncesi*, 168-169.

²³ Hayyât, *el-İntisar*, 150.

²⁴ İbn Nedim, *el-Fihrist*, 252.

²⁵ İbn Nedim, *el-Fihrist*, 251.

²⁶ İbn Nedim, *el-Fihrist*, 250.

²⁷ İbn Nedim, *el-Fihrist*, 257.

hebi olan Mu'tezile hakkında, Câhiz'in *Fadiletü'l-Mu'tezile* (Mu'tezile'nin Seçkinliği) adlı eserini tenkit sadedinden *Fadîhatü'l-Mu'tezile* (Mu'tezile'nin Saçmalıkları) adlı bir eser ortaya koydu. Şüphesiz tenkit ve eleştiri içerikli bu eser, Mu'tezile tarafından karşılıksız bırakılmadı. Nitekim Bağdad Mu'tezilesine mensup Ebû'l-Hüseyin el-Hayyât, onun eleştirilerine "*Kitabu'l-İntisar ve'r-Red a'la İbni'r-Râvendîyyi'l-Mülhid*" (Mülhid İbnü'r-Ravendî'yi Red ve Zaferin Kitabı) adıyla günümüze de ulaşan bir eserle karşılık verdi.²⁸ Bütün Mu'tezile muhaliflerinin tenkit ve eleştirilerine cevaplar üreten bu eser, Mu'tezile'nin içinde bulunduğu şartlar bağlamında ortaya koyduğu varoluş mücadelesinin tipik bir yansıması olarak belirdi.

Mu'tezile'nin varoluş mücadelesine önemli katkılar sağlayan, Basra Mu'tezilesi'nden Ebû Ali el-Cubbâî (303/915) ve oğlu Ebû Hâşim (321/933) gibi kimseleri de, içinde bulunulan evrede sağladıkları katkılar açısından unutmamak gerekir. Nitekim bu kimseler, içinde bulunulan şartlara uygun yeni görüş ve düşünceler geliştirmek suretiyle ekolün geleceğe taşınması hususunda önemli katkılar sağladılar.

Mu'tezilî düşüncenin ulaşmış olduğu noktada dikkat çeken bir husus, zaten Bağdad Mu'tezilesi öncülüğünde yakınlaşma içerisinde olduğu Zeydî düşünceye meyiletme eğilimidir. Çünkü -detayı başka çalışmaların konusu olmakla birlikte- Câhiz'den itibaren devam eden tartışmalar bağlamında Basra Mu'tezilesi'nin de Zeydî düşünceye kayıtsız kalamadığı görülmektedir. Bu da Mu'tezile açısından yeni bir kırılma evresinin ifadesi olması yanında, aslında ekol açısından orijinalite ve otantikliğin de kaybolmaya başladığı anlamına gelmektedir. Özellikle Mu'tezile'nin, Büveyhîler dönemine giden süreçte Zeydî-Mu'tezilî düşünce yapısına meyleder bir görüntü sunması -bu bağlamda- dikkat çekicidir.

4.Zeydî-Mu'tezilî Düşünce Yapısına Yöneliş

Mu'tezilî düşüncenin seyrinde önemli etkilere sahip Basra Mu'tezilesi'nden Ebû Ali ve oğlu Ebû Hâşim Cubbâî, ortaya koydukları faaliyetlerle Mu'tezile'nin varoluş mücadelesinde önemli çabaların sahibi oldular. Özellikle Mihne sonrasında âdeta ekolün ikinci dirilişini gerçekleştirdiği Büveyhîler dönemi Mu'tezilî düşünce yapısı üzerinde etkili oldular. Ancak Ebû Hâşim Cubbâî'den sonra Basra Mu'tezilesi kanadında bir etki ve güç kaybı görmekteyiz. Bu durum, Büveyhîler dönemi iktidarına kadar devam eden bir süreci ifade etmektedir. Bu süreçte daha çok mevcut birikimi sonraki nesillere taşıyan mu'tezilî şahsiyetleri görmekteyiz. Bunlardan biri Ebû Hâşim'in talebesi Ebû Ali b. Hallâd

²⁸ Bkz., el-Hayyât, *el-İntisar*, 11vd.

el-Basrî'dir. O da Büveyhîler dönemi Basra Mu'tezilesi'ne mensup önemli isimlerden Kâdî Abdulcabbar'ın hocası Ebû Abdillâh Hüseyin el-Basrî'nin (369/977) hocasıdır. Fakat burada dikkat çeken husus, Ebû Abdillâh ile birlikte Basra Mu'tezile'sinin de Bağdad Mu'tezilesi gibi Zeydî düşünceye meyleder duruma gelmiş olmasıdır.²⁹ Ebû Abdillâh, Basra ekolü çevresinde yetişmesine rağmen, ömrünün büyük bir kısmını Bağdat'ta geçirdi. Muhtemelen bu durum, Basra ve Bağdad Mu'tezile ekolleri arasında önceden beri devam etmekte olan yakınlaşmanın daha da ileri boyutlarda kendini hissettirmesine zemin hazırladı. Çünkü Ebû Abdillâh el-Basrî ile birlikte, iki Mu'tezilî ekol arasındaki farkın kapanmaya başladığı bilinmekte, bu da onun şahsında Zeydî-Mu'tezilî düşünce yapısının artık şekillenme eğiliminde olduğunu göstermektedir. Nitekim onun bir Basra mu'tezilîsi olmasına rağmen Hz. Ali'nin efdaliyyetini kabul etmesi yanında, bu düşünceyi imamet fikrine esas alması dikkat çekicidir.³⁰ Ayrıca onun, bir Mu'tezilî âlim olarak *Kitabu't-Tafzîl* adıyla kaleme aldığı eserinde daha çok Şîi-Zeydî temayülleri müdafaa eden tartışmalara yer vermesi ve Şîi rivayetlere dayanarak onların doğruluğunu ispat etmeye çalışması önemlidir. O, Hz. Ali ve Hz. Ebû Bekir'in faziletlerini "*Muvazenetü'l-'Amâl*" denilen ve başarılı buldukları işleri ölçü alan bir usule dayalı olarak yaptığı karşılaştırma ile ortaya koydu. Bu bağlamda Hz. Ali'nin daha üstün olduğunu ilan etti.³¹ Ayrıca o, döneminin önemli Zeydî imamları arasında yer alan Ebû Abdillâh İbnü'd-Dâî'nin yetişmesine önemli katkılar sundu.³² Şüphesiz onunla ilgili bu bilgiler, onun şahsında Zeydiyye ile Mu'tezilenin iç içeliğini göstermesi yanında, Mu'tezilî çizginin ulaşmış olduğu Zeydî-Mu'tezilî düşünce yapısının boyutlarını da ortaya koymaktadır.

Ebû Abdillâh'dan sonra Mu'tezile'nin önemli simaları arasında yer alan ve Zeydî-Mu'tezilî düşünce yapısını temsil eden bir başka isim de, Türk asıllı Mu'tezilî Ebû Bekir el-İhşîd'in talebesi olan Ali b. İsa er-Rummanî'dir.

²⁹ Bkz., Ebû'l-Ferec İbn Cevzî, *Muntazam fi Tarihi'l-Mümlük ve'l-Ümem*, Beyrut trz., XIV, 272; Ahmet Güner, *Büveyhîlerde Adudü'd-Devle ve dönemi*, (Basılmamış Doktora Tezi), İzmir 1992, 125; *Büveyhîlerin Şîi-Sünnî Siyaseti*, İzmir 1999, 101, 178.

³⁰ İbn Cevzî, *Muntazam*, XIV, 272; Joel L. Kraemer, *Humanism in The Renaissance of Islam*, Leiden 1986, 178.

³¹ Kadî Abdulcabbar, *el-Muğni*, XX/1, 216; XX/II, 61-62; İbn Murtaza, *Kitabu Tabakâti'l-Mu'tezile*, thk., S. D. Wilzer, Beyrut 1960, 106-107; Şerafettin Gölcük, "Ebû Abdillâh el-Basrî", *DİA.*, İstanbul 1994, X, 85.

³² İbn Murtaza, *Tabakâti'l-Mu'tezile*, 106; Güner, *Büveyhîlerin Şîi-Sünnî Siyaseti*, 178.

(384/995)³³ O da Basra Mu'tezile ekolüne mensup biri olmakla birlikte, Bağdat Mu'tezile ekolüne yaklaşan ve Zeydî-Mu'tezilî düşünce yapısının gelişimine katkı sağlayan kimselerdendir. Nitekim o, Bağdat Mu'tezile ekolünde olduğu gibi Hz. Ali'nin efdâliyyeti görüşüne sahiptir. Onun bu konudaki görüşü Tenûhî tarafından; kendi zamanlarında Hz. Ali'nin, Hz. Peygamber'den sonra insanların en hayırlısı olduğu görüşüne sahip kimselerden birinin Mu'tezilî Rummânî olduğunu bildirmesiyle açıklanmaktadır.³⁴ Gerçi bu düşünce Bağdat Mu'tezilesinden önce Zeydî eğilim tarafından dile getirilen bir yaklaşımda ifade etmektedir. Bu nedenle aynı dönem içerisinde onun, Şii düşünceye meyleden biri olarak takdim edildiği de görülmekte,³⁵ bu şekilde de o, Şii-Mu'tezilî kategorisinde değerlendirilmektedir.³⁶ Ancak onun, hocaları ve yetişme tarzı bağlamında, içinde yaşadığı dönemin etkin düşünce yapısını oluşturan Zeydî-Mu'tezilî düşünce yapısının bir başka temsilcisi olduğu görüşü, dönemin fikrî atmosferi gereği daha uygun düşmektedir.

Büveyhîler dönemi Mu'tezilesi içerisinde yer alan ve Zeydî-Mu'tezilî düşünce yapısını temsil eden bir başka isim de Sahib b. Abbad'dır. (385/995)³⁷ O, bir devlet adamı ve önemli bir entelektüel olması itibarıyla büyük bir şöhretin de sahibidir. Bu şöhretin yansıması olarak pek çok mezhebe nispet edildiği bilinmektedir. Nitekim onu, İmamiyye düşüncesine nispet edenler olduğu gibi, Şii-Rafizî olduğunu iddia edenler de oldu.³⁸ Bununla birlikte onun, Zeydî-Mu'tezilî düşünce yapısına sahip olduğu bilinmektedir. Nitekim onun; "kalbimi yarıp baksalar, bir tarafında 'Adl ve Tevhid', diğer tarafında da Âl-i Beyt sevgisinin yazılı olduğu görülür."³⁹ şeklinde kendini tanımlaması dikkat çekicidir. Ayrıca onun, Zeydiyye yanında Mu'tezilî düşünceyi de önceleyen eserler kaleme alması, her iki mezhebe olan yakınlığını gösterdiği gibi, dönem

³³ İbnü'l-İhşid, Mu'tezile'nin dokuzuncu ve onuncu tabakaları içerisinde gösterilen Ebû Haşim el-Cubbâi ve Ka'bi ile birlikte döneminin üç büyük Mu'tezile imamından biri olarak gösterilmektedir. Bkz.; İbn Murtaza, *Tabakatü'l-Mu'tezile*, 110; İbn Hazm, *el-Fasl*, V, 70-71; Öz, "İbnü'l-İhşid", DİA., XXI, 95.

³⁴ Şihabeddin Abdullah el-Hamevî, Ya'kut, *Mucemü'l-Üdebâ*, Mısır 1924, V, 280-281.

³⁵ İbn Hacer el-Askalâni, *Lisanü'l-Mizan*, Beyrut 1971, IV, 248; Halil İbrahim Bulut, *Şeyh Müfîd ve Şiada Usûli Farklılaşma Süreci*, İzmir 2005, 100.

³⁶ Adam Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti; İslamın Rönesansı*, çev., Salih Şaban, İstanbul 2000, 237.

³⁷ Kraemer, *Humanism*, 263.

³⁸ Wilferd Madelung, *Religious School and Sects in Medieval İslâm*, "İmamism and Mu'tazilite Theology", VII, 20; Naci Hasan, *ez-Zeydiyye*, Beyrut 1986, 11vd.; Güner, *Büveyhîlerin Şii-Sünnî Siyaseti*, 180.

³⁹ Ahmed Mahmud Subhi, *Fi İlmi'l-Kelâm Dirâsetü'l-Felsefiyye li Arâi'l-Fıraki'l-İslamiyye fi Usulü'd-Dîn*, Beyrut 1985, III, 165; Ay, "Mu'tezilecilikten Arta Kalan Mu'tezile", *İslâmiyât Der.*, VI, I, 137.

içerisinde Mu'tezile'nin ulaştığı Zeydî-Mu'tezilî düşünce yapısının önemli temsilcileri arasında haklı bir yer edinmesinin de gerekçelerini sunmaktadır.

Büveyhîler döneminde Basra Mu'tezilesi'ne mensup olmakla birlikte Mu'tezile'nin en önemli simaları arasında görülen Kadı Abdulcabbar'ın da Zeydî-Mu'tezilî düşünce yapısına sahip bir mu'tezilî olduğu bilinmektedir. Ebû Haşim Cubbâî'nin talebelerinden Ebû Ishak İbrahim b. Ayyaş'ın yanında Ebû Abdullah el-Basrî'den de dersler alan kadı Abdulcabbar, hocasının tesiri altında Zeydî-Mu'tezilî düşünce yapısına sahip oldu. Onun; ilmi, fazileti, takvası, ilim ve fazilet ehlinin kendisine halifelik biatı yapması nedeniyle Zeyd b. Ali'yi bu makama layık görmesi dikkat çekicidir. Ayrıca ilk zeydî isyanlara öncülük eden Muhammed b. Abdilllah en-Nefsü'z-Zekiyye (145/762) ve kardeşi İbrahim b. Abdilllah'ın (145/762) imametlerini kabul etmesi,⁴⁰ İbrahim'i Mu'tezile'nin üçüncü tabakasında göstermesi de manidardır. Kâdî Abdulcabbar'ın, ömrünün sonlarına doğru Mu'tezilî bir şahsiyet olarak Hz. Peygamber'den sonra efdal kişinin Hz. Ali olduğu düşüncesine ulaştığı⁴¹ şeklindeki rivayetler de kayda değerdir. O, bütün bu özellikleri ve yetiştirdiği talebelerle Zeydî-Mu'tezilî düşünce yapısının son halkası olarak belirginleşmekle birlikte, kendisinden sonrası için de farklı bir kırılmanın habercisidir. Çünkü ondan sonraki Mu'tezilî âlimlerde Zeydî kimliğin güçlenerek ağır bastığı kabul edilmektedir. Şüphesiz bunun aydınlatılması için yeni çalışmalara duyulan ihtiyaç ortada olmakla birlikte, yine de aralarında imamet konusunda imamın seçiliş şekli hususunda devam eden bir farkın var olduğu bilinmektedir.⁴²

Sonuç

Mu'tezile, tarihî sürecinden de anlaşılabilirliği gibi, bir ekol olması itibarıyla organizmal yapısının bir gereği olarak içinden geçtiği sürecin sosyo-politik ve kültürel şartlarının dominant unsurlarından etkilendi veya bu unsurların tesiri altında zaman içerisinde değişim ve dönüşüme tabi oldu. Bu şekilde de yaşadığı çeşitli kırılmalar neticesinde evrilmekten uzak durmadığı gibi, tarih içerisinde farklı evrelerin de sahibi oldu.

İlk fikrî kırılmasını gerçekleştirdiği Vasıl b. Ata' ile tarih sahnesine çıkmaya başlayan Mu'tezile, mayalanma dönemi içerisinde propaganda faaliyetlerine hız verdi. Bu şekilde de toplumsal gücünü artırmanın yollarını aradı.

⁴⁰ Kadı Abdulcabbar, *el-Muğnî*, XX/2, 149; Aydınlı, *Mu'tezilî İmamet Düşüncesi*, 260.

⁴¹ Kadı Abdulcabbar, *Tabakâtu'l-Mu'tezile*, 226vd.; Hakim el-Cüşemi, *Min Kitabi Şerhu'l-Uyûn*, Tunus 1974, 366; İbn Murtaza, *Tabakâtu'l-Mu'tezile*, 17; Aydınlı, *Mu'tezilî İmamet Düşüncesi*, 260.

⁴² Bkz., İlyas Çelebi, "Kadı Abdulcabbar", *DİA.*, İstanbul 2001, XXIV, 105; Mazlum Uyar, "Gaybet Sonrası Şii Kelâmının Teşekkülü ve Mutezile", *İslâmiyat Der.*, Ankara 1999, c.II, s.III, 160; Niyazi Kahveci, *Mu'tezile ile Şia Arasında Siyasal Tartışma*, Ankara 2006, 35.

Ebü'l-Huzeyl ile birlikte yeni bir kırılma yaşayan Mu'tezile, akli ve felsefi düşünceyi önceleyen duruşuyla yeni bir evreye geçti. Bu da, fikrî yapıda Mu'tezile'nin mayalanmasının akabinden ortaya çıkan olgunlaşma evresi idi. Çünkü Mu'tezile bu evrede itikadî esaslarını tekmiel etmek suretiyle tam teşekküllü bir mezhep halini aldı. Ancak bu olgunlaşma evresi, belki merkezî otoritenin de etkisiyle Mu'tezile açısından ayrışmayı beraberinde getirdi. Bu noktaya kadar Basra merkezli varlık gösteren Mu'tezile, artık Bağdad ekolüne de sahip oldu.

Bilindiği gibi Mu'tezile, Abbasilerin başlangıcından itibaren daha çok merkezî otoritenin inisiyatif ve politikaları çerçevesinden inişli çıkışlı devam eden bir ilişkiler yumağına sahip oldu. Bu durum, Harun Reşid'in özellikle ilk hilafet yıllarının ardından ortaya koyduğu politik açılımlar çerçevesinden yakınlaşma ile neticelendi. Me'mun dönemine gelindiğinde ise, Mu'tezile merkezî yönetime uzanarak etkin olmaya başladı. Ancak siyasal imkânlarını fütursuzca kullanması sonucunda da toplumsal ve kitlesel desteklerini kaybetmekle karşı karşıya kaldı. Onun bu şekilde düşünüş trendi içerisine girmesi, kendi içerisinde bir varoluş mücadelesini açığa çıkararak, yeni bir evreye zemin hazırladı. Bu evrede Mu'tezile mensupları ilk olarak, içinde buldukları sıkıntılı durumun atlatılmasını amaçladılar. Bu doğrultuda hem ekol içi, hem de ekol dışına karşı varoluş mücadelesi verdiler.

Varoluş mücadelesi ve direnme evresi Basra ve Bağdad ekollerine mensup kimselerce gerçekleştirildi. Ancak Cubbâilerden sonra bir ekol açısından uzunca sayılabilecek bir süreçte Basra Mu'tezilesinde etkin şahsiyetler yetişmedi. Gerçi Büveyhîler dönemine gelindiğinde yetişmeye başladığını görmekteyiz. Fakat bu süreçte belki sosyal ve siyasal şartların da etkisiyle Basra ve Bağdad ekolleri arasındaki farkın dikkat çekici bir boyutta kapanmaya başladığı bilinmektedir. Çünkü bu noktada Basra Mu'tezilesi mensuplarının da Hz. Ali'nin efdaliyyetini kabul etmekle Zeydî düşünce eğilimi içerisine girdikleri görülmektedir. Genel olarak Mu'tezile açısından Zeydî-Mu'tezilî düşünceye yönelişi ifade eden bu durum, şüphesiz yeni bir kırılma evresinin de habercisidir. Bu kırılma evresi çerçevesinde Mu'tezile'de Ebû Abdillâh el-Basrî, Ali b. İsa er-Rummânî, Sahîb b. Abbâd ve Kadî Abdulcabbar gibi kimseler yetişti. Ancak Kadî Abdulcabbar'dan sonraki süreçte, Mütezilî düşünce içerisinde Zeydî düşüncenin etkinliği daha da artmaya başladı. Bu da Kadî Abdulcabbar ile birlikte Mu'tezile'nin yeni bir kırılma yaşadığı ve yeni bir evreye girdiği anlamına gelmektedir. Şüphesiz bu evre'nin boyutları da konu ile ilgili yapılacak olan yeni araştırmalarla belirlenecektir.